

ΤΖΟΝ ΣΤΙΟΥΑΡΤ ΜΙΑ

Για τη στάσιμη κατάσταση

ΤΖΟΝ ΣΤΙΟΥΑΡΤ ΜΙΛ

ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΑΣΙΜΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Μετάφραση-επιμέλεια: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2017

Τίτλος πρωτοτύπου: John Stuart Mill, “Book IV, Chapter VI: Of the stationary state”, στο *Principles of political economy: with some of their applications to social philosophy*, του ίδιου, επιμ. William J. Ashley, σ. 746-751, Longmans, Green, and Co. Λονδίνο 1909(1848)

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Μιλ Τζον Στιούαρτ, *Για τη στάσιμη κατάσταση*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2017

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συγγραφέα

Ο Άγγλος φιλόσοφος και πολιτικός Τζον Στιούαρτ Μιλ (1806-1873) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του φιλελευθερισμού, του ωφελιμισμού και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αν και είναι κυρίως γνωστός ως ανατόμος του ζητήματος της ελευθερίας, ασχολήθηκε επίσης, εξίσου σοβαρά, με το εργατικό, το γυναικείο, ακόμα και το οικολογικό ζήτημα, όπως φαίνεται από την παρούσα έκδοση. Το άνοιγμά του στην ουτοπική σοσιαλιστική σκέψη έκανε ορισμένους μελετητές του να αναρωτηθούν, εάν, προς το τέλος της ζωής του, μεταπήδησε στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο.

Το έργο του *Αρχές της πολιτικής οικονομίας με ορισμένες εφαρμογές τους στην κοινωνική φιλοσοφία*, από όπου αντλείται το παρακάτω απόσπασμα, εκδόθηκε το 1848, χρονιά έκδοσης του Κομμουνιστικού Μανιφέστου. Πρόκειται για ένα έργο που, ενώ πατά στην παράδοση της οικονομικής σκέψης του Ρικάρντο, αποτολμά καίριες αναθεωρήσεις: αγωνία για τα οικολογικά όρια της συνεχούς ανάπτυξης, εγκωμιασμός του συνεργατικού κινήματος, επιφυλάξεις για την αρχή της μη παρεμβατικότητας του κράτους στην οικονομία. Όπως μαρτυρά ο ίδιος ο τίτλος, πρόκειται για μια απόπειρα ενσωμάτωσης της «πολιτικής οικονομίας» στην «κοινωνική φιλοσοφία».

Εδώ χρησιμοποιούμε την έκδοση του Γουίλιαμ Άσλεϊ του 1909, η οποία βασίστηκε στην έβδομη έκδοση του εν λόγω έργου, όπως την επιμελήθηκε ο ίδιος ο Μιλ για τελευταία φορά το 1870. Οι υποσημειώσεις μέσα στις αγκύλες είναι του Άσλεϊ, ενώ οι υπόλοιπες είναι του Μιλ.

Τα *Άπαντα* του Μιλ κυκλοφορούν σε 33 τόμους από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις του Τορόντο. Στα ελληνικά κυκλοφορούν τα παρακάτω έργα του: *Περί αντιπροσωπικής πολιτείας* (1864), *Περί ελευθερίας* (1η ελλ. έκδ. 1872, Επίκουρος 1983), *Ο ωφελιμισμός* (1η ελλ. έκδ. 1915, Πόλις 2002), *Αυτοβιογραφία* (Κούριερ Εκδοτική 2008), *Για την υποτέλεια των γυναικών* (Νόηση 2013).

Για τη στάσιμη κατάσταση

Τζον Στιούαρτ Μιλ

§ 1. Τα προηγούμενα κεφάλαια αφορούσαν τη γενική θεωρία της οικονομικής προόδου της κοινωνίας με την έννοια που κάτι τέτοιο γίνεται συνήθως αντιληπτό: την αύξηση του κεφαλαίου, του πληθυσμού και των μέσων παραγωγής. Ωστόσο, στοχαζόμενοι οποιαδήποτε προοδευτική κίνηση, όχι αφεαυτής απεριόριστη, ο νους δεν αρκείται στην απλή ανακάλυψη των νόμων αυτής της κίνησης: δεν μπορεί παρά να προχωρήσει στο επόμενο ερώτημα, προς ποιον στόχο; Προς ποιον έσχατο προορισμό κατευθύνεται η κοινωνία μέσω της βιομηχανικής προόδου; Όταν η πρόοδος ολοκληρωθεί, σε ποια κατάσταση φανταζόμαστε ότι θα βρεθεί η ανθρωπότητα;

Οι πολιτικοί οικονομολόγοι θα έπρεπε πλέον να αναγνωρίζουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ότι ο πλούτος δεν μπορεί να αυξάνεται επ' άπειρον: ότι στο τέλος αυτού που ονομάζουν προοδευτική κατάσταση βρίσκεται η στάσιμη κατάσταση, ότι κάθε οικονομική πρόοδος μεταθέτει απλώς τη δεύτερη στο μέλλον την ίδια ακριβώς στιγμή που τη φέρνει ολοένα και πιο κοντά. Σήμερα, είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχτούμε ότι ο έσχατος αυτός στόχος είναι κάθε φορά μπροστά στα μάτια μας: ότι βρισκόμαστε συνεχώς στο κατόπι του και ότι ο λόγος που δεν τον έχουμε αγγίξει εδώ και αρκετό καιρό είναι επειδή μας προσπερνά. Οι πλουσιότερες και ευπορότερες χώρες θα κατακτούσαν άμεσα τη στάσιμη κατάσταση, εάν δεν πραγματοποιούνταν περαιτέρω βελτιώσεις στα μέσα παραγωγής και εάν έπταυε η μεταφορά κεφαλαίου από αυτές προς τις περιφέρειες του πλανήτη με μηδενική ή στρεβλή ανάπτυξη.

Η αδυναμία εν τέλει αποφυγής της στάσιμης κατάστασης –η αναπόδραστη αναγκαιότητα μαρασμού της ανθρώπινης επινοητικότητας εν μέσω λιμναζόντων υδάτων– θα πρέπει να υπήρξε, για τους πολιτικούς οικονομολόγους των δύο τελευταίων γενεών, μια δυσάρεστη και αποκαρδιωτική προοπτική: εάν κρίνουμε από το ύφος και το πνεύμα των εικασιών τους, ταυτίζουν ανεπιφύλακτα οτιδήποτε είναι οικονομικώς ευκαίιο με την προοδευτική κατάσταση και μόνο. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον κ. ΜακΚάλοχ (M'Culloch), ευημερία δεν σημαίνει υψηλή παραγωγή και δίκαιη κατανομή του πλούτου, αλλά ταχεία αύξηση του δεύτερου: το κριτήριό του για την ευημερία είναι τα υψηλά κέρδη: και εφόσον η αύξηση του πλούτου, που αποκαλεί ευημερία, οδηγεί σε χαμηλά κέρδη, η οικονομική πρόοδος, τείνει αναγκαστικά, σύμφωνα με τον ίδιο, στην έκλειψη της ευημερίας. Ο Άνταμ Σμιθ θεωρούσε ανέκαθεν ότι η διαβίωση της πλειονότητας των ανθρώπων, αν και μπορεί να μην ήταν εντελώς τραγική, θα ήταν σίγουρα δυσχερής και φτωχική σε συνθήκες οικονομικής στασιμότητας, ενώ θα ήταν ικανοποιητική μόνο σε συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης. Η θέση ότι η ανθρωπότητα, όσο και αν προσπαθεί απεγνωσμένα να μεταθέσει τον χαμό της στο απώτατο μέλλον, στο τέλος θέλοντας και μη «θα πιάσει για τα καλά πάτο», μακράν του να είναι, όπως αρκετοί άνθρωποι συνεχίζουν να πιστεύουν, μια διαβολική επινόηση του κ. Μάλθους, έχει υποστηριχθεί ανοιχτά ή σιωπηρά από τους πλέον επιφανείς προκατόχους του, και μπορεί να αντικρουστεί με επιτυχία μόνο στη βάση των αρχών του. Προτού η προσοχή μας στραφεί στην πληθυσμιακή αρχή ως τη βασική παράμετρο καθορισμού της αμοιβής της εργασίας, η

αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού αντιμετωπιζόταν κατ' ουσίαν ως σταθερά· θεωρούνταν, σε κάθε περίπτωση, ότι, υπό φυσιολογικές συνθήκες, ο πληθυσμός θα πρέπει να αυξάνεται συνεχώς, και ότι, κατ' επέκταση, οι υλικές ανέσεις της πλειονότητας των ανθρώπων προϋπέθεταν τον πολλαπλασιασμό των μέσων συντήρησης. Θα χρειαστεί να περιμένουμε μέχρι την έκδοση του *Δοκιμίου* του κ. Μάλθους για τη διατύπωση σοβαρότερων απόψεων επί του θέματος· και παρόλα τα παραδεδωμένα λάθη της πρώτης του έκδοσης, λίγοι συγγραφείς έχουν συμβάλει περισσότερο από εκείνον, στις εκδόσεις που ακολούθησαν, στην προώθηση αυτών των λογικότερων και θετικότερων προβλέψεων.

Ακόμα και σε μια προοδευτική κατάσταση του κεφαλαίου, στα παλιά κράτη, εάν θέλουμε να αποτρέψουμε τόσο την υποβάθμιση των συνθηκών ζωής των κατώτατων στρωμάτων όσο και τον υπερακοντισμό της αύξησης του κεφαλαίου από την αύξηση του πληθυσμού, είναι επιτακτικό να προχωρήσουμε σε ολοκληρωμένο ή συνετό έλεγχο της πληθυσμιακής αύξησης. Όταν οι άνθρωποι, ή η πλειονότητά τους, δεν αντιστέκονται σθεναρά σε αυτή την υποβάθμιση –δεν διεκδικούν με αποφασιστικότητα τη διατήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου ανέσεων–, οι συνθήκες ζωής της φτωχότερης τάξης υποχωρούν, ακόμα και σε μια προοδευτική κατάσταση, στο χαμηλότερο σημείο που είναι διατεθειμένοι να υπομείνουν. Η ίδια αποφασιστικότητα θα επαρκούσε εξίσου για τη συντήρηση του επιπέδου ζωής τους στη στάσιμη κατάσταση, ενώ παράλληλα θα ήταν εξίσου πιθανή. Στην πραγματικότητα, ακόμα και σήμερα, τα κράτη που επιδεικνύουν τη μεγαλύτερη σύνεση στον έλεγχο του πληθυσμού είναι συχνά εκείνα όπου το κεφάλαιο αυξάνεται πιο αργά. Όταν οι προοπτικές απασχόλησης για ολόένα και περισσότερους ανθρώπους είναι απεριόριστες, η ανάγκη για συνετό αυτοέλεγχο είναι συνήθως μικρότερη. Εάν ήταν προφανές ότι ένας νέος εργαζόμενος δεν θα μπορούσε να βρει δουλειά παρά μονάχα εκτοπίζοντας, ή διαδεχόμενος, έναν ήδη εργαζόμενο, η συνδυαστική επίδραση της σύνεσης και της κοινής γνώμης θα μπορούσαν σε κάποιον βαθμό να επιτύχουν την προσαρμογή της μέλλουσας γενιάς εντός των αναγκαίων ορίων αναπλήρωσης της παρούσας.

§ 2. Επομένως, δεν μπορώ να συμμεριστώ τη φυσική απέχθεια που τρέφουν οι πολιτικοί οικονομολόγοι της παλιάς σχολής για τη στάσιμη κατάσταση κεφαλαίου και πλούτου. Τείνω να πιστέψω ότι, σε γενικές γραμμές, θα συνιστούσε μια σημαντικότερη βελτίωση αναφορικά με τη σημερινή μας κατάσταση. Ομολογώ ότι δεν γοητεύομαι από το προβαλλόμενο πρότυπο ζωής όσων πιστεύουν ότι η φυσιολογική συνθήκη του ανθρώπινου είδους είναι αυτή του αγώνα για επιβίωση· ότι τα ποδοπατήματα, οι σπρωξιές, οι αγκωνιές και οι προσβολές, που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο τρόπο ζωής, συνιστούν την πλέον επιθυμητή μοίρα του ανθρώπινου είδους ή οτιδήποτε άλλο εκτός από τα τρομερά συμπτώματα ενός εκ των σταδίων της βιομηχανικής προόδου. Αποτελεί μάλλον ένα απαραίτητο εξελικτικό στάδιο. Όσα ευρωπαϊκά έθνη, έχουν μέχρι στιγμής υπάρξει αρκετά τυχερά ώστε να μείνουν αλώβητα από αυτό, ίσως χρειαστεί ωστόσο να το υποστούν. Αποτελεί ένα επεισόδιο προόδου και όχι μια ένδειξη παρακμής, εφόσον δεν ακυρώνει αναγκαστικά τα ευγενέστερα ιδεώδη και τις ηρωικές αρετές· όπως οι Αμερικανοί, με αφορμή τον ένδοξο εμφύλιο πόλεμό τους, απέδειξαν σε ολόκληρο τον κόσμο, τόσο ως έθνος όσο και ως πλειάδα αξιοθαύμαστων

προσωπικότητων, και όπως οι Άγγλοι προσδοκείται ότι επίσης θα αποδείξουν υπό εξίσου απαιτητικές και προκλητικές συνθήκες.¹ Δεν πρόκειται όμως για ένα είδος κοινωνικής προόδου που οι φιλόανθρωποι του μέλλοντος θα συντρέξουν ενθουσιωδώς στην πραγματοποίησή του. Πράγματι, εάν θέλουμε να είμαστε δίκαιοι, για όσο διάστημα ο πλούτος ισοδυναμεί με εξουσία και όλοι ονειρεύονται τη διαρκή συσσώρευσή του, η πρόσβαση σε αυτόν θα πρέπει να παραμείνει ανοικτή για όλους χωρίς κανενός είδους φραγμό. Η καλύτερη συνθήκη για τον άνθρωπο είναι εκείνη στην οποία, ενώ κανείς δεν είναι φτωχός, κανείς δεν επιθυμεί να αποκτήσει περισσότερα, ούτε και φοβάται καθόλου ότι θα σπρωχθεί προς τα πίσω από όσους ωθούνται προς τα εμπρός.

Αναμφίβολα, είναι προτιμότερο η ζωτικότητα του ανθρώπινου είδους να παραμείνει σε εγρήγορση εξαιτίας του οικονομικού ανταγωνισμού, όπως συνέβαινε παλιότερα εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων –εωσότου τα πιο λαμπρά πνεύματα κατορθώσουν να στρέψουν τα υπόλοιπα σε ευγενέστερες ασχολίες–, παρά να πέσει σε αχρησία και να ατροφήσει. Τα ακαλλιέργητα πνεύματα έχουν ανάγκη από ταπεινά κίνητρα, ας τα έχουν λοιπόν. Στο μεσοδιάστημα, όσοι δεν αποδέχονται το παρόν πρωιμότητα στάδιο της ανθρώπινης προόδου ως τον έσχατο τύπο της, ας μην λοιδορούνται που εν πολλοίς αδιαφορούν για το είδος της οικονομικής προόδου που συγκεντρώνει τα εύγε της μάζας των πολιτικών· τη σκέτη αύξηση της παραγωγής και τη συσσώρευση. Για την προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας είναι ουσιώδες για μια χώρα να μην υπολείπεται αρκετά έναντι των γειτόνων της σε αυτά τα μεγέθη. Ωστόσο, αυτά καθαυτά ελάχιστη σημασία έχουν, από τη στιγμή που είτε η αύξηση του πληθυσμού είτε κάποιος άλλος παράγοντας αποτρέπει την πλειονότητα των ανθρώπων από το να επωφεληθεί από αυτά. Δεν καταλαβαίνω γιατί πρέπει να ενθουσιαζόμαστε όταν πάμπλουτα άτομα συνεχίζουν να αυξάνουν τα πλούτη τους, κάτι που δεν τους χρησιμεύει πλέον σε τίποτα άλλο παρά μόνο για επίδειξη· ή όταν άτομα της μεσαίας τάξης ανέρχονται κάθε χρόνο στην ανώτερη ή όταν πλούσια άτομα με δουλειά παύουν να εργάζονται. Είναι μόνο στις καθυστερημένες χώρες του κόσμου όπου η αύξηση της παραγωγής συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό στόχο: στις πλέον προηγμένες, αυτό που έχει νόημα από οικονομική σκοπιά είναι μια δικαιότερη κατανομή – ένα απαραίτητο μέσο για την επίτευξη της οποίας είναι ένας αυστηρότερος έλεγχος επί του πληθυσμού. Εξισωτικοί θεσμοί, δίκαιοι ή μη, δεν μπορούν από μόνοι τους να την πραγματώσουν· μπορεί να

---

¹ [Αυτή και η προηγούμενη πρόταση αντικατέστησαν στην έκτη έκδοση (1865) το ακόλουθο απόσπασμα από την αρχική έκδοση (1848): «Οι βόρειες και μεσαίες πολιτείες της Αμερικής αποτελούν μια ιδιαίτερος ευνοημένη περίπτωση αυτού του πολιτισμικού σταδίου· σε αυτές έχουν, από ό,τι φαίνεται, καταργηθεί όλες οι κοινωνικές αδικίες και ανισότητες που αφορούν τους λευκούς άρρενες, ενώ την ίδια στιγμή η αναλογία του πληθυσμού σε σχέση με τον πλούτο και τη γη είναι τέτοια ώστε να εξασφαλίζεται αφθονία σε κάθε αρτιμελές νομοταγές μέλος της κοινότητας. Τα έξι αιτήματα του χαρτιστικού κινήματος έχουν εκπληρωθεί, ενώ η φτώχεια είναι ανύπαρκτη: και αυτό που έχει επιτευχθεί εξαιτίας όλων αυτών των πλεονεκτημάτων είναι ότι η ζωή του ενός φύλου έχει αφιερωθεί στη δολαριοθηρία και του άλλου στην ανατροφή δολαριοθήρων». Ωστόσο, σε αυτό το σημείο, είχε προστεθεί από τη δεύτερη έκδοση (1849), μετά το «πλεονεκτημάτων είναι ότι», η παρένθεση «(εξαιρούμενων κάποιων πρώιμων ενδείξεων ευγενέστερων βλέψεων)».]

χαμηλώσουν τα «ρετιρέ», αλλά δεν μπορούν, από μόνοι τους, να ανυψώσουν σε μόνιμη βάση τους απόβλητους.²

Από την άλλη μεριά, μπορούμε να φανταστούμε αυτήν τη δικαιότερη κατανομή του πλούτου να γίνεται πράξη, χάρη στη συνδυαστική επίδραση της σύνεσης και της ολιγάρκειας των ανθρώπων, όπως επίσης και ενός ρυθμιστικού πλαισίου που να ευνοεί την ισότητα των περιουσιών και ταυτόχρονα να σέβεται τη δίκαιη αξίωση του ατόμου στους καρπούς, μεγάλους ή μικρούς, της εργασίας του. Μπορούμε, για παράδειγμα, να φανταστούμε (σύμφωνα με μια πρόταση που αναπτύχθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο),³ έναν περιορισμό των χρημάτων που μπορεί κάποιος να αποκτήσει μέσω δωρεάς ή κληρονομιάς στο ύψος εκείνο που επαρκεί για τη διασφάλιση μιας μέτριας οικονομικής ανεξαρτησίας. Υπό την επίδραση αυτών των δύο παραγόντων, η κοινωνία θα εμφανίσει τα εξής κύρια χαρακτηριστικά: ένα καλοπληρωμένο και ευκατάστατο σώμα εργαζομένων· απουσία μεγάλων περιουσιών, εκτός όσων αποκτήθηκαν και συσσωρεύτηκαν κατά τη διάρκεια ενός και μόνο βίου· έναν πολύ μεγαλύτερο όμως αριθμό ανθρώπων από ό,τι σήμερα, οι οποίοι, έχοντας απελευθερωθεί από τις κοπιαστικότερες εργασίες και τη ρουτίνα της καθημερινότητας, θα επιδίδονται ελεύθερα στις χαρές της ζωής, λειτουργώντας επίσης ως πρότυπο για τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που, εξαιτίας των περιστάσεων της ζωής τους, δυσκολεύονται να προκόψουν. Αυτό το είδος κοινωνίας, μακράν προτιμότερο του τωρινού, δεν θα είναι μόνο απολύτως συμβατό με τη στάσιμη κατάσταση, αλλά θα αναδειχθεί στον πλέον φυσικό σύμμαχο αυτής της κατάστασης από ό,τι οποιασδήποτε άλλης.

Αναμφίβολα, υπάρχουν περιθώρια στον πλανήτη, ακόμα και στα παλιά κράτη, για μια τεράστια αύξηση του πληθυσμού, εάν λάβουμε ως δεδομένο ότι τα μέσα συντήρησης της ζωής θα συνεχίσουν να βελτιώνονται και το κεφάλαιο να αυξάνεται. Ωστόσο, ακόμα και εάν κάτι τέτοιο δεν ενέχει κινδύνους, ομολογώ ότι δεν βρίσκω κανέναν σχεδόν λόγο για να το επιδιώξουμε. Το αναγκαίο εκείνο πληθυσμιακό μέγεθος που χρειάζεται η ανθρωπότητα για να αξιοποιήσει, στον μέγιστο βαθμό, όλα τα οφέλη από τα δίκτυα συνεργασίας και τις κοινωνικές επαφές, έχει, σε όλα τα πλέον πυκνοκατοικημένα κράτη, επιτευχθεί. Μπορούμε κάλλιστα να έχουμε έναν υπερσυνωστισμένο πληθυσμό που να είναι όμως καλοταϊσμένος και με επαρκή ένδυση. Δεν ενδείκνυται για τον άνθρωπο να συγχρωτίζεται αναγκαστικά όλη την ώρα με ομοίους του. Ένας κόσμος από τον οποίο εκλείπει η δυνατότητα της απομόνωσης δεν είναι ιδεώδης. Η μοναχικότητα, με την έννοια του να μένει κάποιος συχνά μόνος, είναι απαραίτητη για οποιοδήποτε βάθους στοχασμό ή χαρακτήρα· και το να απομονώνεται κάποιος μέσα στην ομορφιά και το μεγαλείο της φύσης γεννά σκέψεις και βλέψεις που δεν ωφελούν μόνο το άτομο, αλλά είναι και ιδιαιτέρως χρήσιμες για την κοινωνία. Δεν με ευχαριστεί η ιδέα ενός κόσμου χωρίς αγριότοπους· όπου κάθε έκταση καλλιεργήσιμης γης εκχερσώνεται· κάθε λουλουδιασμένο τοπίο ή φυσικός βοσκότοπος ανασκάπτεται, κάθε τετράποδο ή πετούμενο, που δεν έχει εξημερωθεί για χάρη του ανθρώπου, εξολοθρεύεται ως διατροφικός του αντίπαλος, κάθε σειρά θάμνων ή αχρείαστο δένδρο ξεριζώνεται, ενώ δεν απομένει καθόλου σχεδόν χώρος ώστε ένας αγριόθαμνος ή ένα αγριολούλουδο να αναπτύσσεται χωρίς να εξολοθρεύεται ως ζιζάνιο εν ονόματι της προηγμένης γεωργίας. Εάν

² [Το «σε μόνιμη βάση» προστέθηκε στη δεύτερη έκδοση (1849)· το «από μόνοι τους» στην τρίτη (1852).]

³ Ο.π., σ. 227-229.

η γη πρέπει να απολέσει εκείνο το μεγαλείο που οφείλει σε πράγματα τα οποία η απεριόριστη αύξηση πλούτου και πληθυσμού θα εξαλείψει –μόνο και μόνο για να συντηρηθεί ένας μεγαλύτερος, αν και όχι αγαθότερος ή ευτυχέστερος, πληθυσμός–, ειλικρινά εύχομαι, για χάρη της ευημερίας, οι άνθρωποι να επιλέξουν συνειδητά τη στασιμότητα πολύ πριν η αναγκαιότητα τους την επιβάλλει.

Περιττεύει να αναφέρουμε ότι μια στάσιμη κατάσταση κεφαλαίου και πληθυσμού δεν συνεπάγεται καμία στάσιμη κατάσταση της ανθρώπινης τελείωσης. Οι ίδιες δυνατότητες με τις σημερινές θα υπάρχουν για κάθε είδους πνευματική ενασχόληση, ηθική ή κοινωνική πρόοδο· η τέχνη του Ευ Ζην θα είναι εξίσου δυνατόν, αν και πολύ περισσότερο πιθανόν, να αναπτύσσεται, όταν το ανθρώπινο πνεύμα παύσει να απορροφάται από την τέχνη της βιοπάλης. Ακόμα και οι βιομηχανικές τέχνες θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν με τον ίδιο βαθμό ενθουσιασμού και επιτυχίας, με τη διαφορά όμως ότι αντί να συμβάλλουν μονοδιάστατα στην αύξηση του πλούτου, οι βιομηχανικές πρόοδοι θα επιφέρουν το θεμιτό τους αποτέλεσμα, αυτό της μείωσης των ωρών εργασίας. Μέχρι στιγμής [1848] είναι συζητήσιμο εάν οι μηχανικές εφευρέσεις που γνωρίζουμε έχουν ελαφρύνει τον καθημερινό μόχθο οποιουδήποτε ανθρώπου. Έχουν συμβάλλει ώστε ένας αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων να εργάζεται υπό άθλιες συνθήκες, ενώ ένας αυξανόμενος αριθμός βιομηχάνων και άλλων να κάνει περιουσίες. Έχουν αυξήσει τις ανέσεις των μεσαίων τάξεων. Ωστόσο, δεν έχουν επιφέρει ακόμη τις μεγαλειώδεις εκείνες αλλαγές στον τρόπο ζωής των ανθρώπων, που είναι φυσικό και αναμενόμενο να επιτύχουν. Τα οφέλη από την τιθάσευση της φύσης θα γίνουν κοινό κτήμα όλων και θα συντελέσουν στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής παγκοσμίως, μόνο όταν, ξέχωρα από την ανάπτυξη θεσμών δικαιοσύνης, καταφέρει η ανθρωπότητα να ελέγξει συνειδητά τον πληθυσμό της.